

## גזענות והמפה החברתית

יהודה שנהב<sup>1</sup>

הגזענות היא נגע חברתי נפוץ והיא נוכחת גם בחברה בישראל. עובדה זו מפתיעה מעט מפני שאנו רגילים לחשוב על גזענות כשייכת לעולמות אפלים או לסדר חברתי חשוך שעבר מן העולם. יחד עם זאת, הגזענות היא תופעה חמקמקה שהגדרתה משתנה מזמן לזמן ומחברה לחברה. למשל, אין דומה הגזענות הנאצית לגזענות בחברות הליברליות בנות זמננו; כמו שאין דומה הגזענות כלפי שחורים בדרום אפריקה לגזענות כלפי מהגרים צפון אפריקאים בצרפת. עם זאת, אין ספק שאמירתו של נהג "אגד" תוך כדי סירובו להעלות לאוטובוס מאבטח אתיופי "כושי, מי עשה אותך מאבטח? אני לא פותח לכושים את הדלת" היא אמירה גזענית מובהקת. גם הצהרתה של עיריית לינור: "אין תרבות ערבית ... נראה לי שלדבר באופן מנומס על תרבות ערבית זה כמו לדבר בנימוס על היטלר", הינה אמירה גזענית מובהקת. דרך מקובלת לבחון אמירות גזעניות כאלה, היא להפך את מושא הגזענות. נתאר לעצמנו את עיריית לינור אומרת: "אין תרבות יהודית ... נראה לי שלדבר באופן מנומס על תרבות יהודית זה כמו לדבר בנימוס על היטלר". הסנטימנט הציבורי היה מזדעק ומאשים אותה, בצדק רב, באנטישמיות.

אולם דוגמא זו, והקודמת לה, עשויות גם להטעות משום הן מתמקדות באנשים ספציפיים ובאמירות ספציפיות. אנשים הם אמנם נשאים של גזענות אולם גזענות אינה תופעה אינדיבידואלית. משום כך, במקום להתמקד בשאלה "מיהו גזען?" (נהג האוטובוס ועיריית לינור), נתמקד במקורות של הגזענות ובאופנים שבהם היא מנוסחת או מוסווה בשפה. בניגוד לשתי הדוגמאות הללו בהן מנוסחת הגזענות בשפה ביולוגית ("כושים", "ערבים"), במקרים רבים אחרים, מוחלפת השפה הביולוגית בשפה סוציולוגית (למשל: "יוצאי צבא") ומאפשרת את קיומה של "גזענות ללא גזע". מכאן, וביתר שאת לנוכח הדו"ח המונח לפנינו, עולות שתי שאלות - (1) כיצד מגדירים גזענות ללא גזע? (2) כיצד מוטמעת הגזענות במוסדות, בחוק ובמשטר? אני מבקש לדון בהם על מנת להרחיב את ארגז הכלים האנליטי והתיאורטי של הדיון בגזענות.

### גזענות ללא גזע

מתחילת המאה ה-19 עד אמצע המאה העשרים, נהוג היה לנסח את הגזענות בשפה ביולוגית. הגזענות הקלאסית הבחינה בין אנשים על בסיס מה שנתפס כגזע; וייחסה תכונות וכישורים לאנשים על סמך מאפיינים פיסיים כמו צבע עור, מבנה פנים, גולגולת, או אפילו ריח וזקן. הגזענות הביולוגית התפתחה כחלק בלתי נפרד מן השליטה של אירופה בקולוניות שלה מעבר לים. הילידים (למשל באפריקה או באסיה) כונו "גזעים נתינים" ותוארו כמי שאינם מסוגלים לחשוב בצורה עצמאית או לקיים חברה ליברלית. הגזע אופיין בעיקר על ידי מאפיינים פיסיים, והוצמדו אליו תכונות נוספות, ספק ביולוגיות ספק תרבותיות: פרימיטיביות, דיבור מתיילד, אי-סדר, או חוסר אחריות. הגזענות הביולוגית הופנתה לא רק כלפי הילידים בקולוניות, אלא גם כלפי מיעוטים, למשל באירופה עצמה. האנטישמיות כלפי יהודים ייחסה להם נחיתות, על ידי שימוש בתכונות סטריאוטיפיות של מהות ביולוגית שאינה משתנה.

הטאבו על השימוש בשפה הביולוגית לאחר 1945, יצר עדיפות לגזענות בשפת הסוציולוגיה, שדירגה קבוצות ואנשים באמצעות מאפיינים חברתיים כמו אורחות חיים, דרגת "התפתחות תרבותית", דתיות, יכולת למחשבה רציונאלית, גודל המשפחה, או רמת השכלה. חוקר צרפתי בשם אטיין בליבר (Étienne Balibar) כינה את

<sup>1</sup> פרופ' יהודה שנהב מרצה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב והוא עמית מחקר במכון ון ליר בירושלים. להרחבה ראו: יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים) (2009). *גזענות בישראל*. תל אביב וירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר. תודה לחגי בועז ולאמיליה כהן על הערותיהם המועילות בכתיבת הטקסט.

הגזענות הזאת "גזענות חדשה", משום שהיא מאפשרת "גזענות ללא גזע". הגזענות החדשה, הדומיננטית בחברות ליברליות, מנוסחת בדרך כלל בשפה חברתית המדגישה קטגוריות כמו אתניות, השתייכות לאומית, השתייכות תרבותית, השתייכות מעמדית או השתייכות מגדרית ומינית. הגזענות הסוציולוגית הסוותה את מאפייני הגזענות הקלאסית והפכה ל"מסך עשן" שמסתיר דעות ישנות על קיומם של הבדלים ביולוגיים. בסעיף הראשון לאמנה של האומות המאוחדות לביעור אפליה גזעית יש התייחסות לגזענות ללא גזע:

"כל הבחנה, הוצאה מן הכלל, הגבלה או העדפה המיוסדים על נימוקי גזע, צבע, יחוס משפחתי, מוצא לאומי או אתני, שמגמתם או תוצאתם יש בהן כדי לסכל את ההכרה, ההנאה והשימוש, או לפגום בהכרה, בהנאה או בשימוש, על בסיס שווה, של זכויות האדם וחירויות היסוד בחיים המדיניים הכלכליים, החברתיים, התרבותיים, או בכל תחום אחר בחיי הציבור".

ההרחבה שנעשת בהגדרה זו אודות "תוצאתם" של ההבחנות נועדה להסיר את נטל ההוכחה מעל גבם של הטוענים לקיומה של גזענות; מבחן התוצאה מספק את ההוכחה לקיומה של גזענות, כפי שאי-שוויון בתוצאות בין נשים וגברים, או בין שחורים ולבנים בארה"ב מספק הוכחה לקיומה של אפליה שיטתית ולפיכך גם מצדיק העדפה מתקנת. על-פי הגדרה מרחיבה זו של גזענות, אין צורך בזיהוי מערך אמונות גזעני, ובפעולות מכוון, כדי לקבוע את קיומן של פרקטיקות גזעניות כלפי קבוצות שונות. נקודה זו הינה חשובה מפני שהיא חותרת תחת האתוס הליברלי בו מיקום חברתי הוא תולדה של מאמץ וכישרון בלבד.

החוק המאפשר לועדות קבלה ביישובים קהילתיים למיין מועמדים על בסיס של "אי התאמה" תרבותית, הוא מקרה מובהק של גזענות ללא גזע. לכאורה, החוק חוקק על מנת לאפשר לתושבים של יישוב קטן מסוים לקבוע לעצמם את אופיו התרבותי. הטענה הזו נשמעת רציונאלית כאשר היא נבחנת מחוץ להקשר שלה. אולם במצב של אי שוויון חריף בהקצאת קרקעות, והעדפה בחוק הישראלי של יהודים על פני לא-יהודים, החקיקה הזאת לא רק מייצרת מסלולים גזעניים להתיישבות, אלא גם מאשררת ומעצימה את הגזענות בחברה. ועדות הקבלה ביישובים הללו מורכבות בדרך כלל מיהודים (רובם אשכנזים) הדוחות מועמדותם של ערבים ומשתמשות בנימוקים עקיפים כדי לדחות מועמדים אחרים על בסיס אתני או מגדרי. קיומה של גזענות במקרה הזה מתברר גם ממבחן התוצאה (על פי התפלגויות התושבים ביישובים אילו על פי מוצא, לאום, מגדר ומצב משפחתי), וגם מן העדויות ההולכות ומצטברות על תהליכי המיון של הועדות. למשל, הטענה שנשים פנויות מהוות איום על לכידות הקהילה ועל האיזון בה היא גזענית. הבסיס לגזענות הוא השילוב בין מגדר ומצב משפחתי כקריטריון למיון. בעטייה של "אי התאמה" נדחות לא רק אמהות חד הוריות, אלא גם אנשים עם מוגבלויות, הומואים ולסביות, מזרחים בני המעמד הנמוך או אתיופים. באילו טיעונים משתמשים היישובים הללו על מנת להצדיק את הגזענות? בתשובה לעתירה שהגיש פעיל חברתי מזרחי נגד אחד הקיבוצים בדרום סררב לקבל את משפחתו, השיבו באי כוח הקיבוץ:

"יכולתו של הקיבוץ, חוסנו והמשכיותו מבוססים על קהילה מלוכדת אשר אינה יכולה להרשות לעצמה להשחית כוחותיה על חיכוכים ומחלוקות פנימיים הנובעים מאי התאמתם של מועמדים מסוימים לחיים בקהילה קטנה".

המונח "התאמה תרבותית" הוא גמיש ורחב דיו כדי להסתיר גזענות על בסיס של לאום, מעמד, מגדר. צריך לזכור שמדובר באדמות ציבוריות שמנהלות כאילו היו אחוזות פאודליות עם פריבילגיות מיוחדות ליהודים, שמפגינים זהות ציונית "תקנית". הגזענות הזו גם מעוגנת בחוק המעניק לועדות קבלה ביישובים קהילתיים סמכויות מיוחדות לאפשר או למנוע חכירת אדמה ביישוב. בכך הוחלפה, בחוק, הסמכות של מועצת מקרקעי ישראל על אדמות ציבוריות, בסמכותן של ועדות קבלה המקבלות החלטות גזעניות.

גם הבידוק הביטחוני הסלקטיבי של פלסטינים-ישראלים בשדה התעופה הוא דוגמא מלמדת על גזענות ללא גזע. הבידוק המפוצל לפלסטינים ויהודים מבוסס על שיקול רציונאלי שהסתברות לביצוע פיגוע על ידי פלסטיני גדולה יותר מאשר על ידי יהודי. גם אם טענה זאת (שאפשר לכוונתה "גזענות סטטיסטית") נכונה אמפירית, ניתן להעמיד מולה את הטענה שהפגיעה בזכויות אדם חמורה מן הסיכון (כמעט האפסי) שיילקח אם תתבטל הבדיקה הסלקטיבית. גם אם נקבל את הסיבה הביטחונית כסיבה רציונאלית, עדיין התוצאה היא הצדקתה של גזענות בחסות המדינה. לכך יש להוסיף את התופעה הבלתי נמנעת של השפלת האזרחים הערבים בעקבות הגדרתם כסיכון ביטחוני. האזרח הערבי נתפס כסיכון בטחוני לא רק בשדה התעופה אלא בכל מקום ומקום: בקניון, באוניברסיטה, במקומות העבודה, במסעדות או במסעות להשכרת דירות באזורים יהודיים כמו בצפת או בתל אביב. דוגמא נוספת היא ההצעה לחוק המכונה "חוק המסגדים" שמבקשת להביא להשתקת המסגדים בתואנה שהם מפריעים את מנוחת השכנים היהודים. "המסגד" הוא תחליף סוציולוגי למוסלמי או לערבי. הדיון הוא לכאורה ב"מסגד" אולם מושא ההשתקה הוא הערבי שמוצא מן המרחב הציבורי. הגזענות הזאת אינה פחותה מן הביטוי "מוות לערבים" שהוא קריאה להוצאת הערבים מן המרחב הציבורי היהודי.

לאור הבו זמניות של גזענות בשפות הביולוגיה והסוציולוגיה נגדיר גזענות בצורה מרחיבה כ:

**ייחוס של נחיתות, לאדם או לקבוצה, על בסיס של תכונות סטריאוטיפיות שמנוסחות בשפה ביולוגית, חברתית או תרבותית. בשיח גזעני נתפסות תכונות אילו כנחותות, כבלתי משתנות וכמהותיות לאותה קבוצה, והן משמשות במבחן התוצאה להקצאה דיפרנציאלית של פריבילגיות.**

זוהי הגדרה שמאפשרת לאתר את הגזענות גם באמצעות השפה הסוציולוגית, ולא רק הביולוגית. אולם כפי שכבר ציינו גזענות אינה רק תוצאה של סנטימנט ציבורי אזרחי, אלא גם תוצאה של גזענות משטרית.

### **גזענות משטרית**

גזענות משטרית מתייחסת לפרקטיקות בעלות אופי גזעני הממוסדות במבנים חברתיים, כללים, תקנות, פרקטיקות של מוסדות ציבוריים או חקיקה. בהשוואה לגזענות של אינדיבידואלים, שיש בה בדרך כלל "אקדח מעשן", הגזענות המשטרית מאפשרת דפוסי פעולה אוטומטיים שמגרמלים את הגזענות והופכים אותה "טבעית". הנרמול של הגזענות בחוק ובעקרונות המשטר, מיתר הן את הצורך בקיומן המודע והמפורש של דעות קדומות שמניחות הבדלים (מולדים או נרכשים) בין קבוצות חברתיות, והן את הצורך בכוונת מכוון המונחת בבסיס היחס הגזעני כלפי קבוצות. גזענות משטרית המעוגנת בחוק, נתפסת כנורמטיבית ולגיטימית. היא מהווה מעין "כוח שקט" שמספק רפרטוארים אזרחיים של גזענות בין אם זה בסלקציה למועדונים, ליישובים קהילתיים או למקומות עבודה.

חוקים הם גזעניים כאשר הם מקצים פריבילגיות, או ענישה, לקבוצות על בסיס אתנו-לאומי. חנה ארנדט הסבה את תשומת לבנו לנקודה המסוכנת בה המדינה הופכת ממכשיר של חוק למכשיר של האומה. במהלך 2011, נחקקו או הוצעו לפחות שמונה חוקים של גזענות משטרית שמטרתם "להגן על המדינה" מפני "אויביה" בפנים ובחוץ. ביניהם: חוק הנכבה, המגביל את המימון לגופים המציינים את הנכבה; חוק חובת גילוי, למי שנתמך על ידי "ישות מדינית זרה"; הצהרת נאמנות לישראל כמדינה יהודית, דמוקרטית וציונית; איסור פרסום "הסתה" לשלילת קיומה של ישראל כמדינה יהודית; הצעת חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, אשר מגדירה מחדש את זהות המדינה ואופייה, ועיגון בחוק יסוד שבמסגרתו תבטל הערביית כשפה רשמית; איסור כניסה לישראל של אזרחים זרים הקוראים לחרם על ישראל; חוק הכניסה לישראל של מהגרי עבודה, המציע להשיב על כנו הסדר כבילה שלהם. אלה הם חוקים גזעניים כיוון שהם מבוססים על מסמנים סוציולוגיים של גזענות, והם למעשה מרחק פסיעה מן הקרימינולוגיה של מי שאינם שייכים לקבוצת

הלאום ואינם מפגינים ציונות תקנית. הדוגמא המובהקת והחמורה ביותר לסוג כזה של גזענות משטרית, היא יצירת מסלולים שונים של אזרחות בישראל.

בחברות ליברליות, אזרחות היא זכות יסוד אוניברסאלית אשר אינה ניתנת לערעור, הפקעה או חלוקה. חנה ארנדט הזכירה כיצד הפוליטיקה הטוטאלטרית תקפה את המבנה הזה, וקורבנותיה איבדו את הזכויות שנחשבו ואף הוגדרו זכויות שאינן פקיעות. פיצולים בחוק האזרחות, או שלילתה, היו לפני מלחמת העולם השנייה לנשק העיקרי של דיקטטורות טוטליטאריות.

בשנת 2011, עברה הצעת חוק בקריאה שנייה ושלישית, המאפשרת שלילת אזרחות מאדם שמורשע בריגול או במעשה טרור. התפיסה הגזענית של הערבי כסיכון בטחוני באה לידי ביטוי בולט גם בתיקון לחוק האזרחות, המונע מפלסטינים בעלי אזרחות ישראלית לחיות בישראל עם בנות ובני זוגם תושבי השטחים, עזה או התפוצות הפלסטיניות האחרות. ישראל הגדירה את התפוצות הללו כמדינות אויב, והשתמשה גם כאן בנימוק בטחוני. תיקון זה יצר מסלולים נפרדים בחוק האזרחות: ליהודים וערבים. חנה ארנדט הזהירה, כבר בשנת 1950 בעקבות הלקח של ההיסטוריה האירופית, שתיוקונים והטלאות בחוק האזרחות הינם מאפיינים של משטרים גזעניים ואפילו טוטליטריים.

דבר זה בא לידי ביטוי גם בחקיקת החירום הנרחבת שעליו מתבסס המשטר הישראלי. מצב חירום קבוע הוא תופעה שאפיינה משטרים גזעניים בעבר והפשיזם משטרים פשיסטיים. גם כיום ברחבי העולם הדמוקרטי משתמשות מדינות במצב החירום על מנת להתמודד עם איומים, אולם השימוש בהם מוגבל ומפוקח על ידי הציבור. אין זה המצב בישראל בו קיים מצב חירום קבוע. המודל המכונה "מדינה יהודית ודמוקרטית" מבוסס על מצב חירום מתמיד שמכשיר "חריגים" בחוק כדי להתמודד עם "האויב שבפנים" על בסיס גזעי. המדינה ירשה את "תקנות ההגנה לשעת חירום" מן האימפריאליזם הבריטי ובחסותן חוקקה בשנות השבעים חוק המאפשר את המצב האנומאלי של "השעיית שלטון החוק במסגרת החוק". מתוקף תקנות שעת חירום נחקקו חוקים כמו "חוק סמכויות חירום", "חוק סמכויות חיפוש בשעת חירום", "חוק הסדר תפיסת מקרקעין", "פקודת מניעת טרור" ו"חוק למניעת הסתננות". למרות שהשימוש במצב חירום אינו יוצא דופן בהקשר הגלובלי (כפי שמראה למשל ג'ורג'יו אגמבן בספרו *מצב חירום*), בישראל מצב החירום אינו מנגנון טמפורלי אלא קבוע. המימד הטמפורלי הוחלף במימד מרחבי: ישראל היא ריבונות המתקיימת באופן קבוע מתוקף מצב חירום. מצב החירום בישראל אינו מקטע על ציר הזמן (כלומר עם התחלה וסוף ברורים) אלא תופעה הקבועה בחוק המקנה אשליה של זמניות ומאפשרת גזענות משטרית מתמשכת.

המחוקק הישראלי הוסיף בשנתיים האחרונות סדרה של חוקים המבוססים על מצב החירום: חוק למניעת פגיעה במדינת ישראל באמצעות חרם; חוק המאפשר מעצרים של חשודים "בעבירות ביטחון" לתקופות ארוכות ללא ביקורת שיפוטית; חוק המאפשר לעצור פליטים (שנקראים בשפת המדינה: מסתננים) לתקופה של שלוש שנים, ולא 60 יום כנהוג עד לאותה עת; והצעה להקים "בתי דין מיוחדים", שיטפלו בשאלות הגירה של לא יהודים. אגב, במצרים ובסוריה התביעה היסודית של המחאה נגד המשטר הייתה ביטול מצב החירום שם. בישראל המתיימרת להיות דמוקרטית, לא הועלתה תביעה כזאת. מצב החירום מאפשר (כמו סעיף "ההתאמה התרבותית" של ועדות הקבלה) מרחב גמיש של גזענות.

לסכום, הדו"ח המונח לפנינו חושף שתי פרובלמטיקות חשובות. האחת, שגזענות המנוסחת בשפה חברתית אינה שונה מגזענות המנוסחת בשפה ביולוגית. השנייה, שיש להפנות את המבט גם אל הגזענות המשטרית (כפי שבאה לידי ביטוי בפרקים על מוסדות המדינה, כוחות הביטחון ומערכת החינוך) ולא רק אל הגזענות בין אזרחים. אל תוכנות אילו יש להוסיף אזהרה מתודולוגית. בדרך כלל מקבצים דוחו"ת הגזענות (כמו דו"ח זה) "מקרי קצה" שמצביעים על גזענות קיצונית, בוטה וישירה. כזה הוא למשל המקרה של הגזענות כלפי התלמידות המזרחיות בביה"ס בעמנואל. ליברלים רבים הצביעו בצדק על החברה החרדית כחברה גזענית. האגודה לזכויות האזרח קיימה סדרה של אירועי מחאה. אולם באותה עת עצמה, הסווה האירוע הקיצוני בעמנואל, והמאבק נגדו, את קיומה של גזענות נרחבת כלפי נשים מזרחיות גם בחברה הליברלית עצמה.

למשל, שיעור הנשים המזרחיות באקדמיה הישראלית הוא רק 0.5%. המקרה של עמנואל אינו שונה מן המקרה של האוניברסיטאות, למעט באופן שבו מנוסחת הגזענות. את מקרי הקצה הללו צריך לאסוף ולהציג. אולם באותה עת צריך לזכור, שמעבר למקרי "הקצה" הקיצוניים, מקרים רבים של גזענות המאפיינת את חיי היום יום שלנו, אינם מקבלים ביטוי עדיין.